

Daniel Hartevelt (1824-1896) keldergraf 281, vak A1
Koopman en weldoener in Nederlands-Indië en Leiden

Personalia

Geboren: 9 mei 1824 te Brielle

Zoon van: Abraham Cornelis Hartevelt en Hermina de Wit

Overleden: 30 oktober 1896 te Leiden

Begraven: 3 november 1896 te Leiden

Samenvatting

Daniel Hartevelt wordt op 9 mei 1824 in Brielle geboren in een uit Leiden afkomstig geslacht van kooplieden en bestuurders. Na zijn schooltijd gaat hij zijn geluk beproeven in Nederlands-Indië. Zonder verdere opleiding of ervaring krijgt hij de leiding van een boek- en papierhandel van de handelsfirma Oliphant in Semarang toegeschoven. Daniel weet door hard werken de zaak tot bloei te brengen en nadat aan dit bedrijf een drukkerij is toegevoegd en er de Semarangse Courant wordt uitgegeven, is hij in 1849 in staat het hele bedrijf over te nemen. In 1851 kwam hij voor het eerst in Solo (Soerakarta), waar hij niet alleen in contact kwam met een aantal Nederlandse taalgeleerden maar ook met het Javaanse hof. Gefascineerd door de Javaanse cultuur vat hij het plan op een Javaanse drukkerij en uitgeverij op te richten.

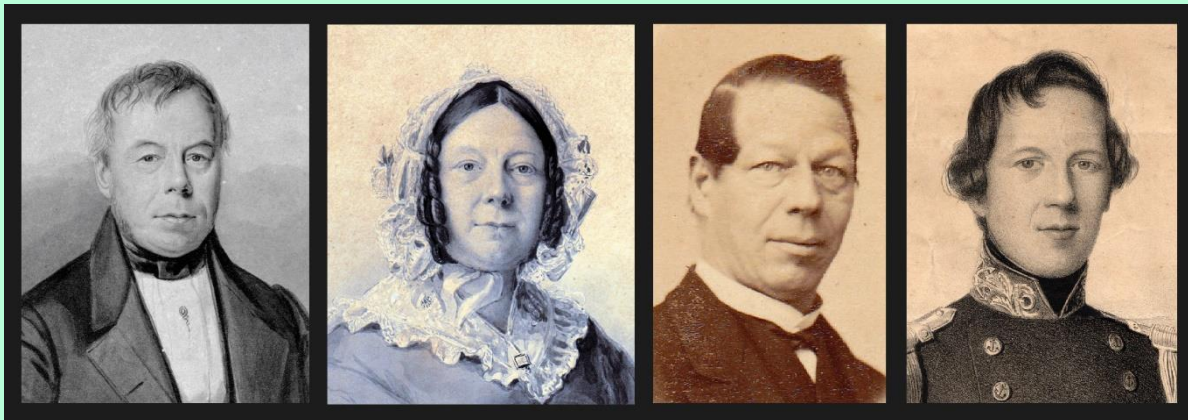
1. Daniel Hartevelt

Dit zou hem ook de mogelijkheid bieden vaste voet aan de grond te krijgen in de vorstenlanden, hetgeen tot lucratieve handelsrelaties zou leiden. Van 1853 tot 1855 verblijft hij tijdelijk in Nederland voor zaken. In die tijd probeert hij zich voor het eerst nuttig te maken voor de stad Leiden door zijn - tijdens een reis naar Hamburg opgedane - inzichten in deugdelijke waterleiding en riolering te delen met het stadsbestuur. Dat levert op dat moment helaas weinig op. In 1858 beëindigt hij al zijn commerciële activiteiten in Nederlands-Indië, verkoopt al zijn belangen en keert terug naar Nederland. In Leiden, waar hij zich vestigt, probeert hij zich opnieuw nuttig te maken voor de stad. Hij richt de Leidse Broodfabriek op en schenkt in 1888 de eerste kunstzaal aan het Museum De Lakenhal.

Volledige versie

Jonge jaren

Daniel Hartevelt wordt op 9 mei 1824 in Brielle geboren. Hij is de jongste zoon in een gezin waarin tussen 1806 en 1830 maar liefst 18 kinderen worden geboren, waarvan er acht op jonge leeftijd overlijden. Zijn vader is inspecteur belastingen in Brielle en vanaf 1832 Arrondissements-Directeur van 's Rijksbelastingen te Dordrecht. Na zijn schooltijd - tot zijn 16^e zat hij op de zgn. Franse school - en een korte periode als hulpje bij zijn vader, besluit hij zijn twee reeds naar Nederlands-Indië vertrokken oudere broers te volgen en daar zijn geluk te beproeven. In juni 1842 zeilt hij Hellevoetsluis uit, om drie maanden later via de Kaap Batavia te bereiken, in de verwachting daar door zijn oudste broer Herman Cornelis opgevangen te worden. Zijn broer blijkt echter enkele maanden daarvoor naar Nederland vertrokken, zodat Daniel zonder opleiding of ervaring, maar aan de slag moet zien te komen.

2. V.l.n.r. Daniels vader, moeder en oudere broers: Herman Cornelis en Abraham Edmond

Semarangse handelsfirma

Na een half jaar aansukkelen in het voor hem totaal onbekende Java, lukt het hem om in Semarang in een boek- en papierhandel, van de handelsfirma Oliphant & Co., als leidinggevende aan de slag te gaan. Het verzorgen van de leesbibliotheek, verbonden aan deze handelsfirma, doet een wereld voor hem opengaan. Hier ontwikkelt hij als autodidact zijn fascinatie voor literatuur, cultuur en wetenschap die ver uitgaat boven het koopmanschap waarin hij zijn geld moet verdienen. Het oprichten van een drukkerij en boekbinderij en het uitgeven van de Semarangse Courant als tweede courant naast de officiële Javasche Courant en alles wat daar technisch bij komt kijken, is weer een stap naar het werk dat hem echt interesseert.

Ook het opleiden van het Javaanse personeel in het drukkers- en boekbindersvak, terwijl hij zichzelf daar nog maar pas in bekwaamd heeft, vindt hij fascinerend. Het handelsvak dat hier noodzakelijk bij komt kijken, vindt hij maar matig interessant, maar ook dat weet hij in korte tijd onder de knie te krijgen.

Daniel weet de Semarangse handelsfirma in korte tijd zo ver te ontwikkelen, dat hij het bedrijf in 1849 van de eigenaar Karel Oliphant kan overnemen en in enkele jaren kan afbetalen. De bloei van zijn firma Oliphant & Co maakt het mogelijk zijn broer Abraham, die zeeofficier bij de marine is en gezondheidsproblemen heeft, een positie

in zijn bedrijf te geven. Ook zijn zwager Ingerman kan hij als medefirmant in het bedrijf opnemen met als gevolg dat uiteindelijk ook zijn zuster Maria Elisabeth (met uitdijend gezin) afhankelijk wordt van het financiële succes van dit Semarangse bedrijf.

3. Hotel in Semarang waar Daniel lange tijd woonde

— De heer *C. A. G. Oliphant*, heeft sedert primo dezer opgehouden deelgenoot in onze firma te zijn; de zaken zullen op denzelfden voet en onder dezelfde firma worden voortgezet door den tweeden deelgenoot *D. Hartevelt*. De bij de wet gevorderde inschrijving in de registers ter griffie van den raad van justitie alhier, heeft plaats gehad; en geschiedt deze aankondiging ter voldoening aan het bepaalde bij art. 31 van het wetboek van koophandel.

OLIPHANT & CO.

SAMARANG, 14 Januarij 1851.

4. Daniel wordt enige eigenaar van de firma Oliphant & Co
(Javasche Courant van 25-01-1851)

De Javaanse drukkerij

In 1851 krijgt Daniel een partij diamanten in consignatie van een zakenrelatie in Batavia met het verzoek om deze aan het hof van de Soesoehoenan, een van de Javaanse vorsten, te verkopen. Dit brengt Daniel voor het eerst in Soerakarta (Solo), een in die tijd voor Europeanen betrekkelijk gesloten gebied van de Vorstenlanden.

Deze reis heeft op Daniel een verbijsterend diepe indruk gemaakt. Voor het eerst maakt hij kennis met de verfijnde Javaanse hofcultuur. Nu begint hij te beseffen dat er op Java meer is dan handel drijven en koffie planten. Geboeid door de Javaanse cultuur in Soerakarta weet Daniel hechte relaties op te bouwen met zowel de resident, het plaatselijke Nederlandse gezag, als de prinses aan het hof van de Soesoehoenan.

Daniel Hartevelt is in Soerakarta beslist niet de enige Nederlander met interesse in de Javaanse cultuur. In die tijd maakt hij daar kennis met C.F. Winter, de leermeester Javaans voor Nederlanders, J.F.C. Gericke, die aan een Javaanse bijbelvertaling werkt en de taalgeleerde A.B. Cohen Stuart die zich o.a. verdiept in de Javaanse kalender.

Met de ervaring met zijn Nederlandse drukkerij in Semarang, begrijpt Daniel direct wat de mogelijkheden zijn voor het oprichten van een Javaanse drukkerij in Soerakarta, het centrum van de Javaanse cultuur en de aanwezigheid van drie beroemde Javanici die hun teksten natuurlijk ook graag gedrukt zien bij een drukkerij en uitgeverij onder handbereik.

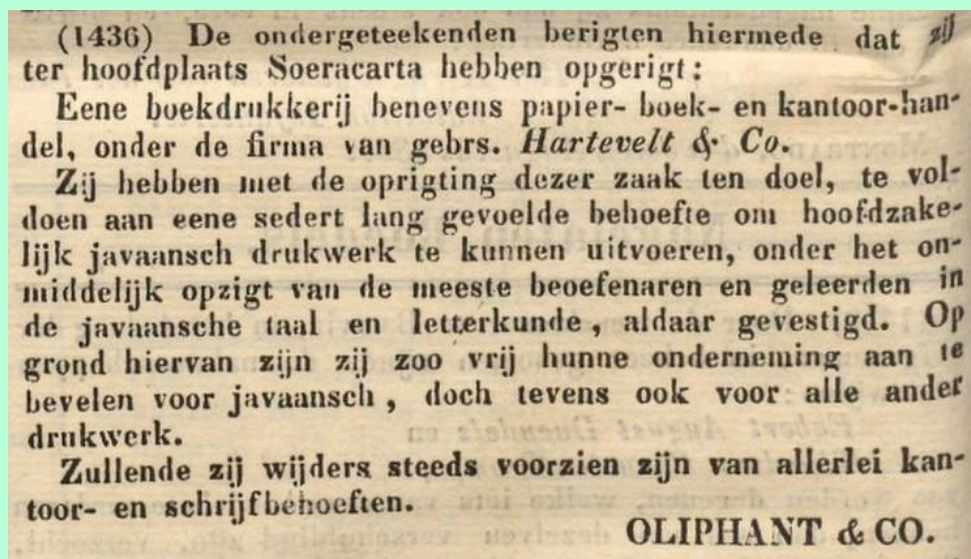

5. Daniel Hartevelt in 1854

Omgekeerd heeft Daniel deze geleerden ook hard nodig, immers hij spreekt geen Javaans en moet zich behelpen met Maleis. Veel obstakels moet hij overwinnen om zijn plan voor een Javaanse drukkerij en uitgeverij te verwezenlijken. Zo is er in die tijd voor het drukken en uitgeven van teksten in Nederlands-Indië toestemming nodig van de Gouverneur-Generaal. Ook moet het een commercieel gezond bedrijf worden.

Kennelijk heeft Daniel voldoende vertrouwen in dit avontuur en in 1853 vertrekt hij via de "Overland route", de toenmalige reis via de Egyptische woestijn, naar Europa om inkopen te doen voor zijn Javaanse drukkerij en uitgeverij. Maar Daniel heeft voldoende za-

kelijk inzicht om niet op één paard te wedden. Tijdens zijn regelmatige bezoeken aan Solo werkt hij niet alleen aan het oprichten van zijn drukkerij, maar verzuimt ook niet om goede handelsrelaties op te bouwen met de Javaanse vorsten.

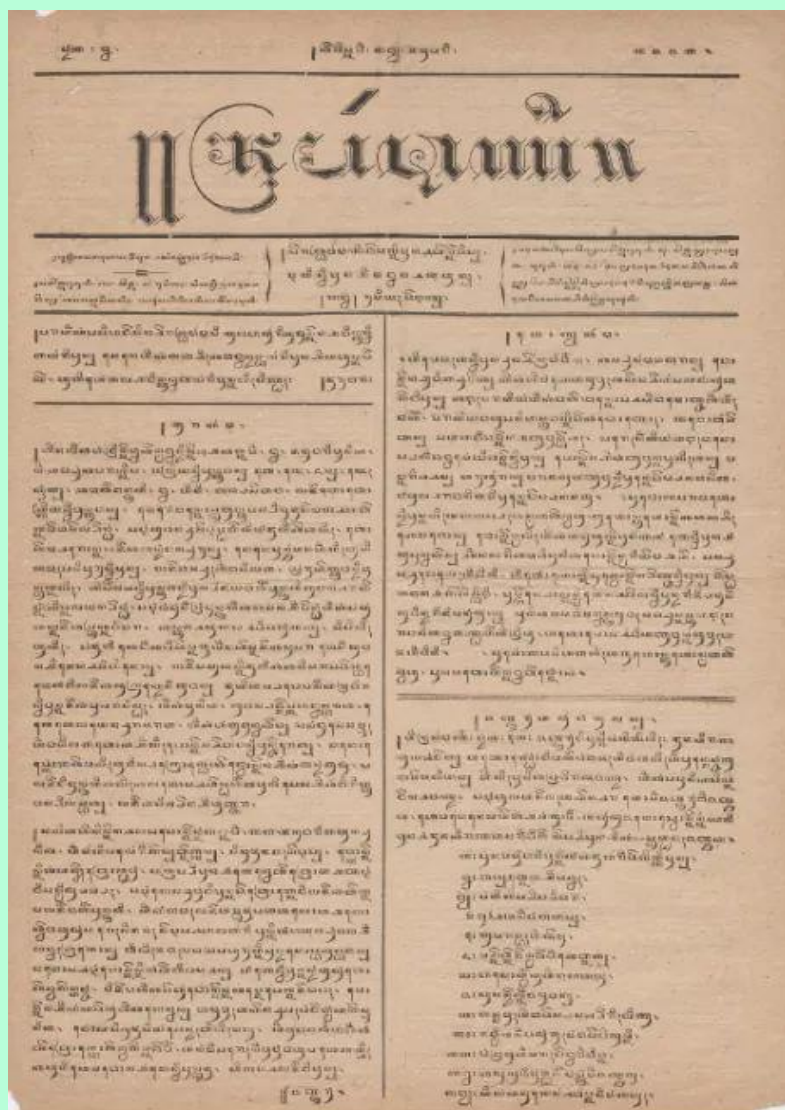

6. Krantenbericht over oprichting Javaanse drukkerij in Soerakarta (Javasche Courant van 02-09-1854)

Het gevolg is dat hij naar Europa kan vertrekken met een goed gevulde orderportefeuille. Bijna twee jaar zal Daniel daar verblijven. In Nederland verneemt hij dat alle vergunningen voor zijn Javaanse drukkerij zijn verkregen zodat deze in 1854 onder leiding van zijn broer Abraham het licht ziet.

Er komen drie seriële uitgaven: een almanak, een krant en een tijdschrift. Daarnaast worden er ook leer- en leesboeken uitgegeven, alles in nauwe samenwerking met de taalgeleerden Winter en Cohen Stuart. De almanak (Serat Pananggalan) is zeer succesvol, maar het tijdschrift is al direct een fiasco.

Met de krant Broomartani ("alom berichtgevend"), een weekblad met een mix van berichten en advertenties gaat het nauwelijks beter. Uiteindelijk valt ook hiervoor al in 1856 het doek. Meer dan een paar honderd abonnees heeft het blad niet kunnen aantrekken. Daniel ziet zelf in dat de krant geen belangrijke rol zal kunnen spelen bij de ontwikkeling van de gewone Javaan. Dit alleen al vanwege het feit dat de overgrote meerderheid van het Javaanse volk niet kan lezen en schrijven¹. Waarom de krant ook niet aansloeg bij het meer ontwikkelde Javaanse publiek heeft Daniel nooit goed kunnen doorgronden. Mogelijk stond hij als Europeaan toch te ver af van hun leefwereld².

7. Voorpagina Broomartani (29-03-1855)

Idealisme of zakelijk belang?

Was het uit idealisme of zakelijk belang dat Daniel zijn Javaanse drukkerij oprichtte? Zijn memoires geven hierover geen uitsluitsel. Deze vormen sowieso uiteraard een beschrijving achteraf waarbij nieuw opgedane kennis en inzichten het zicht op de feitelijke beweegredenen in het verleden aanzienlijk kunnen hebben vertroebeld. Er staat in zijn memoires maar één passage waarin Daniel iets zegt over zijn motieven:

*“Conferenties met de Heeren voor de Javaanse taal deden mij vertrouwen dat ene drukkerij te Solo, zooal in zichzelf vol moeilijkheden, het oprichten wel loonen zou. Mijn broeder, volkomen ontbloot van handelsgeest, was zeer ingenomen met het plan der drukkerij te Solo, hij geloofde aan de mogelijkheid dat hij hiermee in een werkring zou treden waarin hij tot zedelijke en intellectuele ontwikkeling der Javanen misschien een greintje kon bijdragen. Voor mij, die al iets van geldwinnen geleerd had, zou een drukkerij te Soerakarta in ieder geval een pretext zijn om in de Vorstenlanden pied-à-terre te behouden.”*³

Hieruit blijkt weer dat Daniel de zakelijke kant in ieder geval nooit uit het oog verloor. In Solo waren het dan ook vooral de contacten met het hof die financieel het meest opleverden. Belangrijk voor hem was ook dat de drukkerij de mogelijkheid bood zijn broer, om wiens gezondheid hij zich grote zorgen maakte, een werkring te bezorgen buiten de krijgsdienst. Volgens W. van der Molen, die een artikel schreef over de Javaanse drukkerij in Solo was Daniel Hartevelt naast zakenman ook een idealist:

*“Uit het mistroostige afscheidswoord waarmee Hartevelt zich voor het laatst tot zijn Javaanse lezers richt, komt een man naar voren die bezorgd is om de dingen die het leven kwaliteit geven, met name het leven van de kleine man. Aan de oprechtheid van deze woorden hoeven wij niet te twijfelen: de goede zakenman die Hartevelt ontegenzeggelijk was, had zich ontwikkeld tot een idealist, maar dan wel een idealist met heel praktische ideeën over de verheffing van die kleine man.”*⁴

Daniels visie op de koloniale samenleving

Toch zouden we Daniel Hartevelt tekort doen als we niet wat verder duiken in hetgeen hem bewoog. Al wat hij ooit op papier heeft gezet (zowel zijn memoires als een aantal publicaties) geven een aardig inkijkje in Daniels visie op mens en maatschappij, zowel in Europa als in Nederland-Indië. Zijn beschrijving van de eerste aanraking met de Javaanse hofcultuur ademt bewondering en kritiek op het gebrek aan respect bij de Nederlanders, hemzelf inclusief.

*“Mijn reis naar Solo, de geleerden die ik daar hoorde, het stukje historische en godsdienstige Javaansche grootheid dat ik daar had gezien, vervulde me met leed en ergernis voor mijn onwetendheid te dier zaken, de mijne, zoowel als die der Europeanen met wie ik in Semarang omging, en tevens met medelijden voor het volk dat door een ras van slechts naar rijkdom zoekende individuen overheerscht werd. De eigenaardige vormen waarin die Javanen met hun hoogheid en grootheid pralen, draagt het kenmerk van de verheven gedachte die zij van hun eigen herkomst koesteren. Hard moet het hun vallen dat Europeanen die zij om zich heen te dulden hebben en waarvan het merendeel tot het crapule behoort, te zien heerschen zonder de geringste consideratie voor den adel der Javaansche afkomst.”*⁵

8. Daniel Hartevelt en zijn bediende Wongso (Soerakarta 1856)

Maar later, als hij, zoals hij dat zelf omschrijft, als “presentabele Europeaan” voor elk feest en elke ceremonie in het vorstelijk paleis wordt uitgenodigd, groeit zijn weerzin. Op uiterst kritische wijze beschrijft hij de hofcultuur in Solo:

9. Soesoehoenan van solo:
Pakoe Boewono VII

“Toen ik in 1851 als gast van de Resident voor het eerst zoo’n feest bij den Soesoehoenan bijwoonde, trof mij door nieuwhed al wat ik daar zag. De keizer, de prinsen,....., de zonderlinge lijfwachten met hun balletachtige marcheerpassen,, de eindelooze stoet van Staats- en huishoudelijke beampten, zowel mannen als vrouwen, onder honderden titulaturen, de inderdaad plechtige ceremonieën, de van het diepste ontzag getuigende neergehurkte houding waarin boodschappers den troon des keizers naderen tot een voorgeschreven afstand, om dan kalm en onvervaard hun woord te doen tot iemand wiens macht over hun leven en dood zij zich bewust waren. De bergen eetwaren op grote tafels door 5 of 6 mannen gedragen, door priesters gezegend en dan naar buiten op de aloen-aloen aan het volk gebracht dat er zich aan vergast, de gamelan, de krijgsmuziek en de pijpers en tamboeren der lijfwachten.

Dat alles interesseerde mij die eerste keer en trof mij zoo, dat de herinnering onuitwisbaar is. Het maakte op mij een totaalindruk die het best door het woord verbazing wordt gekenschetst. Het was noch mooi, noch rijk, noch elegant, noch smaakvol, het was nieuw, zonderling, bizarre. Sedert had ik zulke feesten meermalen bijgewoond en te Soerakarta wonende moest ik er heen als beschaafd ingezetene die de landsinstellingen behoort eer aan te doen door zich dit servituut te laten welgevalen. Het zinledige en kinderachtige dier plechtigheden, kan niets anders dan verveling wekken wanneer de verbazing door de eerste indruk ontstaan, voorbij is. De Europeesche ambtenaren voor wie het om staatkundige redenen, nuttig en nodig is zich te doordringen van de kennis der wetten, zeden en gebruiken en de betekenis van de ceremonieën bij de Javanen in zwang, zijn daarom niet te benijden.

De gang in de beschavingsontwikkeling der Javanen wortelt in aardsvaderlijke eenvoud, zonder hogere aspiratieën dan het negatieve geluk der kindsheid, vermengd met een stremmende gedweeheid en slaafsche onderwerping aan gezaghebbers wier aantal oneindig is in reeksen van hiërarchische onderverdelingen. Het kenmerk der hoogste beschaving voor de welopgevoede Javaan openbaart zich in het strikt waarnemen der regelen van etiquette, waarbij niets aan eigen begrip of gevoel wordt overgelaten. Een geringe Javaan toegelaten in het gezicht van een persoonage, nadert hem kruipend tot den afstand waarop de stem der boodschapper door den groten Heer kan worden vernomen. Daar neergehurkt zal hij blijven zitten tot er de dood op volgt als zijn Heer hem niet zegt dat hij weg kan gaan. Het zijn deze karaktertrekken die voornamelijk aan de hoven der inlandsche vorsten uitkomen en de spreektaal zelf dat deze lijdelijke gehoorzaamheid ..., ieder denkbeeld van gelijkheid en dus ook van vrijheid verbant en onderdrukt.”⁶

Ondanks deze kritiek spreekt hij wel weer in positieve bewoordingen over de vorsten van Solo en Mangkoenegaran. Blijkbaar verafschuwt Daniel de cultuur, maar waardeert hij het individu als hij schrijft:

*“Beide Javaansche vorsten gedenk ik met grote onderscheiding. De vriendelijke bejegening die ik steeds van hen mocht ondervinden, maakte het mij tot een eer hen dankbaar te moeten zijn.”*⁷

Het lijkt erop dat de waardering wederzijds is, want bij zijn definitieve afscheid van Nederlands-Indië in 1858 krijgt hij van beide vorsten fraaie geschenken, die hij later aan een museum in Haarlem heeft vermaakt:

*De Soesoehoenan schonk mij bij die gelegenheid een degenstok en een sigarenkoker, de laatste in ivoor à jour gesneden. De avond voor mijn vertrek gaf de resident een bal waar ook prins Mangkoe Negoro tegenwoordig was. Z.H. vereerde mij daar met een geschenk tot aandenken: een dolk in gouden scheede en ivoren gevest.”*⁸

Het is duidelijk dat Daniel Hartevelt veel kritiek heeft op de Javaanse cultuur. Dit komt misschien het sterkst tot uiting in zijn uitvoerige beschrijving van een terechtstelling die hij samen met prins Prabhu Vijaya, de latere vorst (Soesoehoenan) van Solo: Pakoe Boewono IX, in 1856 bijwoont. Hij hekelt de in zijn ogen archaïsche inlandse rechtspraak en de uiterst wrede straffen die door de Javaanse rechters worden opgelegd:

*“Straf is bij hen wraak, die door pijniging en foltering voldaan moet worden.”*⁹

10. Mangkoe Negoro IV van Mangkoenegaran

11. Pakoe Boewono IX

Daniel schrijft dan ook vol lof over het besluit van het Engelse bestuur onder Thomas Raffles (1811-1816) de jurisdictie van de Javaanse vorsten in hun gebied te beperken en daarbinnen “pijniging, verminkende straffen en gevechten van misdadigers met tijgers” af te schaffen.¹⁰

Het ontbreekt Daniel niet aan zelfreflectie. Met enige schaamte en zelfkritiek schrijft hij in zijn memoires over zijn eigen onverschilligheid ten aanzien van het leed van de

Javaanse bevolking tijdens een grote hongersnood in het vlakbij Semarang gelegen district Demak in 1849:

“Ten tijde van de hongersnood hoorde ik wel allerlei verhalen over ongelukken die de Javanen daar hadden getroffen Men vertelde wel dat in het district menschen bij honderden langs de weg stierven, waar de lijken bleven liggen en dat het aantal tijgers op die doode menschen azende schrikbarend toenam. Maar ik herinner mij niet dat de ellende der Javanen mij enigszins ter harte ging, mijn zaken leden er niet door en ik had het met die zaken te druk om aan andere dingen te denken, althans zo verklaar ik na een tijdverloop van 40 jaar de onverschilligheid waarmee ik de ramp beleefd heb.”¹¹

Deze onverschilligheid is geheel verdwenen in de laatste jaren van zijn verblijf in Nederlands-Indië. Een fraai voorbeeld hiervan is de manier waarop Daniel schrijft over zijn trouwe bediende Wongso. Hij is allereerst verwonderd en zeer onder de indruk van diens opofferingsgezindheid tijdens een barre tocht te paard door metershoog gras (glagah):

“Tegen 8 u. 's avonds kwamen wij aan de woning van de Assistent-Resident de heer Carlier... Onder het bespreken der avonturen van onze reis vertelde ik hoe halsstarrig Wongso de laatste van de trein bleef, omdat ik de voorlaatste was in de glagah. Dat is geen halsstarrigheid te noemen, zeide mij de heer Carlier. Gij hebt daarin het bewijs van eene onderworpenheid en zwijgende offervaardigheid die onder Christenen zelden voorkomt, en dan als blijk van de hoogste liefde wordt aangemerkt. Gij waart in die glagah op gevaarlijk terrein en op een gevaarlijk ogenblik, het vallen van de nacht. Daar, op dat uur, had een der paarden van uw stoet in een tijgernest kunnen treden, of een tijger had op roof uit kunnen zijn. De Javanen gelooven dat een tijger slechts op den laatsten man of den laatsten ruiter van een trein aanvalt, daarom heeft Wongso niet gewild dat gij den laatste zoudt zijn.”¹²

Vervolgens schrijft Daniel met compassie over het overlijden van Wongso, niet lang na de hierboven beschreven reis:

“In zijn kamer vond ik hem liggend op een matje, hij kermde maar sprak niet”¹³.

Daniel laat direct de in Solo gevestigde militair arts komen:

“Deze stond bekend als een bekwaam man... en als burger was hij ook in de samenleving goed gezien. Maar Wongso heeft hij achteloos behandeld. Dringend liet ik hem noodigen tot mij te komen, hij toonde zich teleurgesteld dat het maar voor een Inlandse bediende was. Inmiddels was de lijder sterk verminderd Dien nacht stierf Wongso.”¹⁴

Daniel Hartevelt schreef een aantal artikelen in het Tijdschrift voor Nederlands Indië. Een daarvan handelt over de noodzaak en mogelijkheid alle vormen van gedwongen arbeid (vormen van slavernij en de herendiensten) op Java te vervangen door vrije arbeid. Hij sluit dit artikel af met de woorden:

“Laat het vrije Nederlandsche volk tonen, dat het voelt eene roeping te hebben, dat het die begrijpt en waardeert. Laat het niet van slaafsche onderwerping, van blinde gehoorzaamheid, van despotische willekeur verwachten, wat het door vrijheid kan verkrijgen.”¹⁵

Het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië stond onder redactie van baron W.R van Hoëvell, een progressief liberale dominee en geestverwant van Multatuli, die vindt dat Nederland de plicht heeft om via het koloniale bestuur het Javaanse volk te beschermen tegen de knevelarijen door de inlandse feodale hoofden. Dat Daniel zich met deze ideeën verwant voelde blijkt wel uit zijn novelle “Het huisgezin van Si-Drono”.

Dit trieste verhaal handelt over Kromo Dongso, een arme Javaan, wiens beeldschone aanstaande bruid Alima, dochter van Si-Drono, helaas ook wordt

begeerd door de inlandse Regent. De machinaties van deze laatste leiden uiteindelijk tot de dramatische dood van Alima, haar moeder, haar vader Si-Drono en tenslotte Kromo Dongso zelf. Multatuliaans zijn de wat sarcastische slotregels van het verhaal waarin wordt beschreven dat geheel conform het beleid van indirect bestuur de Resident aan de regent (dus de hoofddader!) opdracht geeft de sterfgevallen te onderzoeken:

“De Resident beval de regent vooral aan zijn onderzoek ijverig voort te zetten opdat als er kwade praktijken ontdekt werden, de schuldigen gestraft zouden worden naar den eisch van wet en regtvaardigheid en overeenkomstig de bescherming die de Hollandse regering aan het Javaansche volk beloofd heeft.”¹⁶

Liberaal in hart en nieren

Daniel Hartevelt is een typisch 19e-eeuws liberaal (aanhanger van de Manchester-school) die vindt dat de staat zich zo min mogelijk moet bemoeien met de samenleving. Zich baserende op de geschriften van Adam Smith, Alexis de Tocqueville en John Stuart Mill schrijft hij:

“Het was mijn geloof en hoop dat het laissez faire, laissez passer met humaniteit verbonden de zedelijke en stoffelijke verbetering der menschen en hun lot zou vooruit helpen en het equilibre van genot en ontbering onder de mensen zou bevorderen.”¹⁷

Hij is er van overtuigd dat vrijheid uiteindelijk “domheid en egoïsme moet verdringen om beschaving van verstand en hart op de troon te heffen”¹⁸. Ten aanzien van de koloniën is Daniel van mening dat het westen cultureel op een hoger peil staat dan de Aziatische volkeren. Hij spreekt van natuurvölkeren die geestelijk en zedelijk nog moeten worden ontwikkeld. Hij staat wel op het standpunt dat het bestuur de plicht heeft de gewone Javaan te beschermen tegen de willekeur en knevelarijen van de Javaanse hoofden.

Daniel is als liberaal ook een fervent voorvechter van vrijheid van drukpers, zowel in Nederland als in Nederlands-Indië. Hij schrijft hierover:

“Drukpers, vrijheid, ontwikkeling, beschaving, het zijn alle teere punten in het leven van een volk, dat bij goeden natuurlijken aanleg zijn eerste schreden doet naar zelfstandigheid in het maatschappelijk bestaan. Die schreden met liefde en wijsheid te leiden, met vermijding zoveel mogelijk van dwang, is een eervolle, hoogst gewichtige, maar moeilijke taak, waartoe vooral eerlijkheid en standvastigheid vereischt worden.”¹⁹

Dit zijn voor die tijd betrekkelijk progressieve ideeën. Zij zijn natuurlijk niet origineel, maar door het uiten hiervan in woord en geschrift levert Daniel Hartevelt mogelijk wel een (bescheiden) bijdrage aan een liberaler politiek klimaat dat leidt tot het afschaffen van het cultuurstelsel²⁰ in 1870 en uiteindelijk tot de totstandkoming van de ethische politiek²¹ die rond 1900 het koloniale bestuur gaat bepalen.

Afscheid van Indië

In 1855 keert Daniel terug naar Nederlands-Indië. Het is een enerverende reis. Door achteloosheid van de wachthebbende officier is de Bombay, de stoomboot waarmee hij uit Suez vertrok, vastgelopen op de rotsen van de Afrikaanse kust. Pas na 37 bange

uren, waarin o.a. grote hoeveelheden kolen overboord worden gegooid, raakt de boot weer vlot.

In Indië aangekomen wordt Daniel direct geconfronteerd met zorgwekkende omstandigheden. Zo blijkt de zaak in Semarang tijdens zijn afwezigheid sterk achteruit gegaan, maar erger is de steeds slechter wordende gezondheid van zijn broer. Abraham blijkt een ernstige hartaandoening te hebben en hem wordt met klem geadviseerd naar Nederland terug te keren. Alles wordt voor een spoedig vertrek in gereedheid gebracht maar zijn gezondheid gaat zo snel achteruit dat hij op 3 maart 1856, de dag van inscheping te Semarang, overlijdt.

Dit is een groot verdriet voor Daniel en het kost hem moeite zich naar Solo te begeven om zich aan zijn zaken te wijden. Alle lust en belangstelling zijn uitgedoofd. Een sterk gevoel van verlatenheid doet hem uiteindelijk het plan opvatten terug te gaan naar Nederland. Alleen de zorg voor het gezin van zijn geliefde zuster weerhoudt hem hiervan. In 1857 wordt Maria ernstig ziek en ook zij krijgt het dringend advies naar Nederland terug te keren. Dat gebeurt en zij zal daar geheel herstellen. Nu hij geen familie meer in Indië heeft, is er voor Daniel eigenlijk geen reden meer te blijven. Hij verkoopt al zijn zaken en verlaat Indië voorgoed in 1858. In zijn memoires schrijft hij over dit afscheid:

*“Toen in juni verliet ik Ned. Indië voor altijd zonder dat mijn gemoed daardoor sterk bewogen werd. Het was alsof de geleden verliezen en de ondervonden teleurstellingen mijn gevoel hadden afgestompt.”*²²

Dat moge zo zijn, Daniel Hartevelt komt uit Indië terug als redelijk vermogend man hetgeen hem in staat stelt om naar eigen zeggen op bescheiden voet te gaan rentenieren.

Leiden

Terug in Nederland vestigt Daniel zich in Leiden. Eerst woont hij een tijd bij zijn broer Herman, die inmiddels is getrouwd met zijn volle nicht Annette Leembruggen, dochter van de textielabrikant Cornelis Leembruggen [ook op Groenesteeg begraven], en die vennoot is geworden van de winkopersfirma Modderman, Hartevelt & Co. Al snel wordt Daniel getroffen door een reumatische aandoening waarvoor hij enkele maanden in het ziekenhuis van Rotterdam wordt behandeld. Er wordt hem geadviseerd de winters niet meer in Nederland door te brengen. Dit is het begin van een groot aantal reizen, onder meer naar landen als Algerije, Spanje, Frankrijk en Italië. Een aantal van zijn reisbeschrijvingen wordt gepubliceerd. Volgens zijn vriend en biograaf R.S. Tjaden Modderman zit het schrijven Daniel Hartevelt in het bloed:

*“Gemakkelijk kennismakend en de eens gewonnen vrienden vlijtig aanhoudend, voerde hij een drukke correspondentie, die zich over verscheidene landen uitstreckte. Geen wonder dat hij zich daardoor in verschillende talen vlug leerde uitdrukken en zich een lossen stijl eigen maakte. Met zijn beschikbare tijd en levendige belangstelling in velerlei, kwam hij zodoende als vanzelf tot schrijven voor de pers.”*²³

Naast het publiceren over een breed scala aan maatschappelijke en politieke onderwerpen, zet Daniel Hartevelt zich op velerlei wijze in voor zijn woonplaats Leiden. Al

tijdens zijn tijdelijk verblijf in Nederland van 1853 tot 1855 heeft hij zich ingespannen om iets te doen aan de smerige en stinkende stadsgrachten. Tijdens een verblijf in Hamburg heeft hij zich verdiept in de uitstekende riolering en waterleiding van deze stad. Het delen van deze inzichten met de verantwoordelijke wethouder geven echter slechts tot teleurstelling aanleiding geven. Er werd toen niets mee gedaan. Na zijn definitieve vestiging in Leiden in 1858 is Daniel buitengewoon actief. Modderman schrijft hierover:

*“Te Leiden langzamerhand een bekende persoonlijkheid geworden, kan het niet verwonderen, dat men hem met zijn levendige belangstelling in openbare aangelegenheden en zijn veel beschikbaren tijd, allerlei eereposten opdroeg. Zoo was hij en dat meestal jaren achtereen, lid van de Commissie van Toezicht op het Middelb. Onderwijs, en in 't bestuur van de Muziekschool, het Leesmuseum en de Kweekschool van Zeevaart, welke inzonderheid veel aan hem verplicht is, en eindelijk Commissaris van de Broodfabriek. Voor deze laatste heeft hij zich buitengewoon verdienstelijk gemaakt.”*²⁴

12. Leidsche Broodfabriek rond 1900 aan de huidige Marepoortkade

Daniel is volgens Modderman “de ziel van de onderneming”. Om het voor hem onbekende bedrijf te onderzoeken, bezocht hij elders in Europa bestaande fabrieken. Zijn liberale levensfilosofie getrouw, wist hij de Leidse Broodfabriek met louter particulier kapitaal te verwezenlijken. De fabriek werd zowel voor de bevolking (beter en goedkoper brood) als voor de investeerders een succes. Daniel belastte zich met:

“de aankopen, de administratie, enz. en smaakte de voldoening in korten tijd de fabriek tot bloei te brengen. 't Aanvankelijk geleden verlies werd ingehaald, na twee jaar kon bereids een klein dividend worden uitgekeerd, dat weldra tot 8, 10 en ten slotte tot 16, zelfs 20% klom. Als zijn grootste voldoening beschouwde hij evenwel niet deze voor de aandeelhouders schitterende uitkomsten, maar dit, dat hij zijnen stadgenooten beter en goedkoper brood bezorgd had. Zijn laatste belangrijke daad in dezen was de verhooging der loonen van 't

fabriekspersoneel, die voor arbeid op zon- en feestdagen zelfs ten naasten bij verdubbeld werden.”²⁵

Ook op cultureel gebied heeft Daniel zich voor Leiden verdienstelijk gemaakt.

“Na het overlijden van zijn broeder Herman (1886) die te Leiden zeer gezien was, en er tal van ambten had bekleed (Lid van den Gemeenteraad en de Prov. Staten, Wethouder enz.), rees bij hem het denkbeeld aan den Gemeenteraad een duurzaam geschenk aan te bieden, geschikt om de herinnering aan den beminden broeder onder zijn medeburgers levendig te houden en tevens bevorderlijk aan hun zin voor wetenschap of kunst. Zijn broeder was o.a. voorzitter geweest van de Commissie voor 't Stedelijk Museum, en zoo kwam het dat Hartevelt in Oct. 1888 den Gemeenteraad een som van tienduizend gulden aanbood voor den bouw eener kunstzaal, waarvoor een geschikt, aan de gemeente behoorend terrein, belendend aan 't Museum in de Lakenhal, voorhanden was. De gift werd dankbaar aanvaard en zoo verrees de Hartevelt-zaal, die voor de plaatsing van schilderijen en kunstvoorwerpen en het houden van tentoonstellingen een gelegenheid aanbiedt, die vele gemeenten aan de Sleutelstad mogen benijden.”²⁶

13. Affiche: uitnodiging voor inwijding van de nieuwe kunstzaal bij de Lakenhal in 1890

De mens Daniel Hartevelt

“Was zijn 72-jarig leven waard om geleefd te worden?” vraagt Modderman zich af in zijn levensbericht van Daniel Hartevelt. En hij gaat verder:

*“Hij zelf scheen het wel eens te betwijfelen en in moedeloze stemming sloot hij zijn levensbeschrijving af. Doch zelfoverschatting was zijn gebrek niet, en wie durft aan den avond van zijn leven zeggen, dat hij niet wenschen zou meer te hebben gedaan? Toch dringt zich onwillekeurig de ijdele vraag op wat van hem met zijn voortreffelijken aanleg onder gunstiger omstandigheden had kunnen worden. Doch juist wat aan onze kortzichtigheid ongunst van het lot kan schijnen, is wellicht dienstig geweest hem tot die krachtige persoonlijkheid te maken die, als ze gelijk bij hem gepaard gaat met goedheid van hart en helderheid van geest, in staat stelt nuttig te zijn voor den medemensch. En dat is hij ongetwijfeld ruimschoots geweest, niet alleen voor verwanten, vrienden en bekenden, maar ook in wijderen kring, op Java zoowel als in het moederland.”*²⁷

14. Woning van Daniel Hartevelt: Rapenburg 66 te Leiden in 1887

In zijn memoires schrijft Daniel regelmatig over zijn eigen tekortkomingen:

*“Toen en later en altijd is het mij een verdriet de inferieuriteit te gevoelen die voor het grootste deel gevolgen zijn van gebrek aan opvoeding en onderwijs in de dagen der jeugd en jongelingschap.”*²⁸

Deze kwalificaties ogen paradoxaal omdat hij ook verhaalt over tientallen intensieve contacten en vriendschappen met fabrikanten, hoogleraren, Kamerleden, hoge ambtenaren en aristocraten, zowel in Europa als in Nederlands-Indië. Hij geeft de lezer vaak de indruk dat hij zijn ontwikkelings- en kennisniveau niet in overeenstemming acht met de sociale positie die hij voor zichzelf in gedachten heeft en de stand waartoe hij wil behoren.

Die zichzelf opgelegde status komt waarschijnlijk mede voort uit het standsgevoel dat verbonden is aan het geslacht Hartevelt: zijn overgrootvader was de grondlegger van de Hartevelt jeneverfabriek en zijn grootvader volksvertegenwoordiger en later burgemeester/wethouder van Leiden. Ook zijn vader poogde, ondanks zijn grote gezin en betrekkelijk zwakke salariëring als belastingambtenaar, te voldoen aan een zeker standsfatsoen. Er was in dat gezin dan ook altijd geldgebrek en een formele opleiding verder dan de Franse school zat er voor Daniel niet in.

Wat hem wel wordt bijgebracht door zijn onkreukbare vader is deugdzaamheid en een sterk plichtsbesef. Maar Daniel blijft volgens eigen zeggen altijd de *selfmade man* die voortdurend tekort schiet. Is dit wellicht een vorm van valse bescheidenheid of is het de neiging tot overdrijven die zijn vriend Modderman als een van Daniels minder goede eigenschappen beschrijft. Wie zijn memoires leest moet concluderen dat Daniel Hartevelt geen grote dunk van zichzelf lijkt te hebben gehad. Ook zou hij het niet in zich hebben om gelukkig te worden. Zwaarmoedigheid voert steeds de boventoon. Hij is vaak teleurgesteld in mensen. Velen heeft hij (financieel) gesteund, maar hij krijgt daar naar eigen zeggen maar weinig waardering voor terug.

Daniels nalatenschap

Wat heeft Daniel Hartevelt in praktische zin nagelaten? Zelf was hij vooral trots op de broodfabriek in Leiden. Maar hoewel zijn naam voortleeft in de Harteveltzaal van het Museum De Lakenhal in Leiden, zal deze bovenal verbonden blijven aan de eerste Javaanstalige drukkerij/uitgeverij en de Javaanstalige krant: Bromartani. W. van der Molen, schreef hierover in het Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis (1998) het hierboven reeds aangehaalde artikel²⁹. In het tweedelige standaardwerk over de geschiedenis van de Indisch-Nederlandse dagbladpers noemt de auteur Gerard Termorshuizen wel de krant, maar helaas niet Daniel Hartevelt, de man die dit alles mogelijk maakte³⁰.

15. Graf Hartevelt

Noten

1. Hartevelt, 1890: 93
2. Molen, v.d., 1998: 131-132
3. Hartevelt, 1890: 54
4. Molen, v.d., 1998: 132
5. Hartevelt, 1890: 49
6. Hartevelt, 1890: 94-96
7. Hartevelt, 1890: 108
8. Hartevelt, 1890: 108
9. Hartevelt, 1890: 100
10. Hartevelt, 1890: 101
11. Hartevelt, 1890: 50. Volgens de historicus H.W. van den Doel (1996: 99) was deze hongersnood het gevolg van het cultuurstelsel: i.c. knevelarij door Javaanse hoofden en het excessief vorderen van herendiensten door Europese bestuursambtenaren.
12. Hartevelt, 1890: 91-92
13. Hartevelt, 1890: 92
14. Hartevelt, 1890: 92
15. Hartevelt, 1861: 342
16. Hartevelt, 1865: 83
17. Hartevelt, 1890: 121
18. Hartevelt, 1890: 122
19. Hartevelt, 1867: 139
20. Om de deplorabele financiële situatie als gevolg van de Java-oorlog (1825 - 1830) het hoofd te bieden, werd in 1830 op Java het cultuurstelsel ingevoerd. Dit hield in dat de Javaan 20% van zijn grond voor het gouvernement moest beplanten met gewassen bestemd voor de wereldmarkt: i.c. indigo, suiker, thee en koffie. Niet-landbouwers moesten 20% van het jaar (dus 66 dagen) voor het gouvernement werken (zgn. herendiensten). De Europese en inlandse ambtenaren die met het toezicht op de cultures waren belast kregen zgn. cultuurprocenten, waardoor zij belang hadden bij een zo hoog mogelijke opbrengst. Dit gaf aanleiding tot misbruik en zware misstanden, zoals een tekort aan voedsel en zelfs hongersnood. Voor Nederland was het systeem financieel zeer gunstig, maar er was veel kritiek o.a. van Eduard Douwes Dekker (Multatuli).
21. Volgens H.W. van den Doel (2001: 23) kunnen de idealen van de ethische politiek niet duidelijker worden geschetst dan door de volgende passage van de sociaal-democraat H. van Kol in het ontwerpprogramma voor de Nederlandse koloniale politiek van de SDAP (1901): "Geleid door rechtsgevoel en humaniteit, moeten wij den inlander doen deelen in de voordelen onzer hoogere beschaving, hem opheffen tot een hooger standpunt, bevorderen zijn stoffelijk en zedelijk geluk. Onze beschermende band moet den zwakke steunen en leiden, hem recht verschaffen waar onrecht heerscht, hoop geven waar wanhoop was, welvaart brengen waar armoede werd gezaaid; wij moeten het kind opvoeden tot een man".
22. Hartevelt, 1890: 108
23. Modderman, 1897: 100
24. Modderman, 1897: 105-106. De broodfabriek werd in 1975 gesloten en in 1977 gesloopt.
25. Modderman, 1897: 106
26. Modderman, 1897: 107-108
27. Modderman, 1897: 113-114
28. Hartevelt, 1890: 110
29. Zie ook: Ahmet B. Adam: "The initiative in producing Bromartani was taken by the Hartevelt Brothers and Company, who sought permission from the government to publish a news weekly in Javanese (1995: 18).
30. Termorshuizen, 2001: 239

Illustratieverantwoording

1. Familiearchief Hartevelt
2. Familiearchief Hartevelt
3. Hotel du Pavillon te Semarang ca. 1867; Woodbury & Page (Batavia), Collectie KITLV 3488, part of KITLV A660 <https://digitalcollections.universiteitleiden.nl>
4. Javasche Courant van 02-09-1854; www.delpher.nl
5. Familiearchief Hartevelt
6. Javasche Courant van 02-09-1854; www.delpher.nl
7. First page of Bromartani, a pre-independence Javanese newspaper; Wikimedia Commons Commons; <https://en.wikipedia.org/wiki/File:Bromartani.jpg> Familiearchief Hartevelt
8. Familiearchief Hartevelt.
9. Een geschilderd portret van Soesoehoenan Pakoe Boewono VII; Collectie SPAARNESTAD PHOTO/NA/Anefo; https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Painted_portrait_of_Susuhunan_Pakubuwono_VII_-_SFA002015048.jpg
10. Mangkoe Nagoro IV, prins van Soerakarta, Collectie KITLV 4704
11. Portret van de Soesoehoenan Pakoe Boewono IX; Walter B. Woodbury, Collectie Tropen museum, part of the National Museum of World Cultures
12. Leidsche Broodfabriek aan de Nieuwe Mare in Leiden; Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.
13. Invitatie Tentoonstelling van schilderijen van moderne kunst; Affichedecollectie Erfgoed Leiden en Omstreken.
14. Familiearchief Hartevelt.

Bronnen

Adam, Ahmat B. (1995): *The Vernacular Press and the Emergence of Modern Indonesian Consciousness (1855-1913)*; Cornell University, Southeast Asia Program, Ithaca/New York.

Doel, H.W. van den (1996); *Het Rijk van Insulinde, opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie*; Prometheus, Amsterdam

Doel, H.W. van den (2001), *Afscheid van Indië*; Prometheus, Amsterdam

Hartevelt, D. (1861): *Politieke mijmeringen over Java en Nederland*. Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, tweede deel; Joh. Noman en zoon, Zalt-bommel

Hartevelt, D. (1865): *Het huisgezin van Si-Drono*. De Gids, derde deel; P.N. van Kampen, Amsterdam

Hartevelt, D. (1867): *Stemmen van Inlanders, bloemlezing uit de Samarangsche couranten*. Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, eerste deel; Joh. Noman en zoon, Zalt-bommel

Hartevelt, Daniel (1890): *Geschiedenis van Daniel Hartevelt* (autobiografie), familiearchief Hartevelt

Modderman, R.S. Tjaden (1897): *Levensbericht van Daniel Hartevelt*, in: Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Bijlage tot de Handelingen van 1896-1897. Leiden. Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis. Jaargang 5 (geraadpleegd via de digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren (DBNL) : <https://www.dbnl.org/>)

Molen, W. van der (1998): *Een Nederlandse zakenman in de Javaanse letteren. Daniel Hartevelt (1824-1896) en de Javaanse pers*. Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis, Jaargang 5. Nederlandse Boekhistorische Vereniging, Leiden

Temorshuizen, Gerard (2001): *Journalisten en heethoofden, Een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse dagbladpers 1744-1905*. Nijgh & van Ditmar, Amsterdam; KITLV Uitgeverij, Leiden.

Auteurs

Jaap Hartevelt & Roel Klein (maart 2023)